

Ateizm näme? : Ateizmiň görnüşleri

Category: Edebi makalalar, Filofofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar
написано kitapcy | 23 января, 2025

Ateizm näme?: Ateizmiň görnüşleri ATEIZM NÄME?

► ATEIZMIŇ GÖRNÜŞLERI

Taňry ynanjyny kabul etmeýän ateistler-de, dindarlar ýaly, öz aralarynda tapawutly toparlara aýrylypdyrlar ýa-da iň azyndan aýry netijä barsalar-da, ateizme tapawutly düşündirişler beripdirler. Şeýlelikde, ýeke-täk ateizm kesgitlemesinden söz açmak dogry bolmaz. Esasy liniýalary bilenem bolsa, ateistleriň öz garaýyşlaryndan ugur alyp, olary şeýle toparlara bölmek bolar:

A. Absolýut ateizm

Käwagt ateistleriň pikirine görä «Ateizm» Taňryny ret etmekden başga-da, aňda Taňry pikiriniw eýe bolmazlyk diýmegi aňladýar. Bu garaýşa görä, ynsan doganyndan Taňry düşünjesine eýe bolmandygy üçin, ret etjek zady-da ýok. Bu hili ateizm absolýut ateizm hökmünde kesgitlenilipdir we tarapdarlaryna-da absolýut ateist diýlipdir.[1] Bu garaýşy goraýanlaryň arasynda Pol Anri Golbah, Çarlz Bredlou ýaly akyldarlar hem bar.

Absolýut ateizm bilen baglanyşykly örän köp sanly çekişmeler bolup geçdi. Adamlaryň doglan wagty ynançsyz bolýandygy hakynda tassyklama ýalana çykarylypdyr we käbirleri inkär etseler-de, az wagtdan soňra ähli adamlaryň aň we köňlünde bir ýaradyju pikiriniň bardygy belli edilipdir. Aýratyn hem bagtly we saglykly günlerinde Taňryny inkär eden ateistiň kynçylykly wagtларында oňa sygynmasy absolýut ateizmiň mümkinsizligine degişli bir mysal hökmünde öňe sürlüpdür. Bu çekişmeler bilen baglanyşykly jikme-jik maglumatlary işimiziň soňraky bölümlerinde bereris.

B. Teoretiki ateizm

Ateizmiň birinji garaýşyndan biraz parhly bolup, «Taňrynyň barlygyny ret etmek» şekilinde-de kesgitlenipdir. Aslynda ateizm diýlende, akyla şu şu kesgitleme gelýär. Filosofiýada ähmiýetli hasaplanýan we Taňry ynanjyna agyr tankytlar ýöneldýän ateizm formasy-da şudur. Ýagny oýlanyp, çekeleşip, aň taýdan çytraşmak arkaly Taňrynyň barlygyny ret etmek we munuň bilen baglanyşykly tassyklamalary çüýretmäge çalyşmakdyr. Teoretiki ateizm diýilýän bu garaýyşda dindarlaryň tassyklamalary we Taňrynyň barlygyny subut edýän delilleri tankyt obýektu bolup hyzmat edýär. Bu prosesde Taňrynyň barlygyny çüýretmäge gönükdirilen garşylyklaýyn tezisler öňe sürülýär.

Teoretiki ateizmde Taňrynyň barlygy inkär edilmek bilen çäklenilmändir, bu düşünje bilen baglanyşykly bolup, gündelik gudrat, Allanyň buýrugy, pygamberlik, ylahy kitaplary, ölümsizlik we ahyret durmuşy ýaly ynançlar-da tankytlanydyr we ret edilipdir. Aýratyn hem, bu hili ateizmde diňe teistik Taňry düşünjesi maksat edilip alynmandyr, munuň ýany bilen mistik, mifologik, transandantal (artykmaç) ýa-da antropomorfik garaýyşlar bilen bir hatarda, panteizm we deizm ýaly bir görnüşde Taňry ynanjyna ýer beren beýleki akymlyk-da ret edilipdir.

Ateizmiň «Taňrynyň barlygynyň ret edilmegi» görnüşinde kesgitlenmegi has-da yňdarma dindarlary tarapyndan edinilendir. Çünki olaryň garaýşyna görä, ateizm dine garşy bir reaksiýadyr.[2] Dindarlara görä, Taňry öňden, aslynda bar. Onuň barlygy şek-şübhesiz ýagdaýda kabul edilen zat. Ýoklugy hakynda pikirlenmek-de mümkin däl. Ýagdaý şeýle bolsa, barlygy hakynda şübhe bolmaýan Taňryny ateistler bilnikli we bilgeşleýin ret edýärler.

Taňrynyň barlygyna ynanýan we ateizmi ýokardaky ýaly görnüşde kesgitleýänlere görä, ateist näme üçin ynanmaýan zadyny beýan etmäge, düşündirmäge we esaslandyrmaga mejbur? Tersine bolanda ol dogmatik bir görnüş bilen, hiç bir motiwsiz Taňrynyň barlygyny inkär eden bolup çykýar. Şeýle hem, ateizmiň

peýdasyna öňe sürülen motiwleriň in köpüsi-de, ynanýan adamlaryň pikirine görä bir reaksiýanyň miwesi bolup, içinde bir topar gapma-garşylyklar we deňagramsyzlyklary ýerleşdirýär.

Bulara garamazdan, ateistlerem Taňryny ret etmek bilen çäklenmändirler, elbetde, birnäçe motiwleri öňe sürüpdirler. Bularyň ýany bilen-de ynanýan adamlaryň Taňrynyň barlygynyň haýryna dile getiren, aýdýan faktlaryny tankytlamaga çalşypdyrlar. Şeýlelikde, düşünje taryhynda örän çynlakaý we reňkli çekişmeleri orta goýupdyrlar. Bu motiwleriň ähmiýetli bir bölegini-de işimiziň soňraky bölümlerinde ele almaga çalşarys.

Ýöne görünýän esasy zat bu çekişmelerde ateistler diňe goranma we garşy tarapyň tezislerini ýalana çykarma ýagdaýynda galypdyrlar. Ýagny çekişmelerde özlerine mahsus güýçli tezisleri öňe sürmändirler. Teistleriň ellerinde bolsa, ynanmalaryna getirýän örän köp faktlar bar. Munuň ýany bilen bir adamy töwereginde bolýan we tejribe eden gündelik durmuşyna degişli informasiýalar-da Taňry ynanjyna äkidýär. Artykmajy bilen elde bar faktlara seredilende we başlangyç kararsyz bolnanda, Taňrynyň barlygyny ret etmegiň örän kynlaşýandygy, hatda mümkin däl bir hala gelýändigini görülyär. Elbetde, Taňrynyň barlygy bilen baglanyşykly gürrüň edilýän faktlara käbir tankytlary getirmek mümkin. Ýöne faktlaryň tankyt edilmegi ýa-da olaryň gowşak nokatlaryna ýşarat edilmegi bilen ol faktlaryň esasy ideýasynyň çüýredilip bilinmeginiň arasynda uly parhlar bar.

B. Praktiki ateizm

Ateizm ýokardaky kesgitlemelerden tapawutly bolup, käte-de «göýä Taňry ýokmuş ýaly ýaşamak» ýa-da «Taňryny gündelik durmuşa sokmazlyk» şeklinde kesgitlenipdir. Muňa-da praktiki ateizm ady berlipdir. Bu hili ateizmde kişi has-da artykmajy bilen durmuşyndaky ýagdaýy we özüni alyp barşy bilen, durmuş stili, prinsipi we endikleri bilen taňryсыз bir dünýä we taňryсыз bir durmuş gurmagy isleyär. Munuň ýanynda Taňry bilen

baglanyşykly iň bir owunjak zady-da oýlanmazlykda, özüni dinden, ybadatlardan we bular bilen baglanyşykly şagalaňlardan-da uzak tutmaga çalyşýar. Praktiki ateizm garaýşynda Taňrynyň teoretiki çekişmeler bilen ret edilmegi ikinji planda galyberýär.[3]

Praktiki ateistler we passiw bolmak bilen öz aralarynda iki topara bölünýärler. Passiw bolanlar Taňrynyň barlygyny ret etmek bilen birlikde, dini ynançlar bilen ýa-da dindarlar bilen bir problemasy bolmaýan, muňa garamazdan, öz dünýäleri bilen ýaşayan we içlerini hümläp ýören kişilerdir.

Aktiv bolanlar bolsa, aňlarynda we gündelik durmuşlarynda Taňry ynanjyny ret eden, munuň bilen birlikde Taňryny ýatladýan her hili pikir, ideýa, simwol we herekete garşy söweş açan kişilerdir. Bu hili ateistler dindarlar bilen-de mydama göreşmegi we adamlary deňsizleşdirmegi özlere maksat edinenlerdir. Munuň üçin bu kişilere käte reaksioner ýa-da hereketçi ateistler-de diýilýär. Filosofiyadaky wekilleriniň arasynda L.A.Feýerbah (1809-1872), F.Nişse (1844-1900), Z.Freýd (1856-1940) we K.Marks (1818-1883) ýaly meşhur akyldarlar-da bar.[4] Gürrüni edilýän filosoflar teoretiki taýdan Taňry ynanjyny çüýretmäge çalyşmak bilen kanagatlanman, munuň başga-da praktikada ynançsyz bir jemgyýetiň hyýalyny-da gurupdyrlar.

Pratikada bir ynsanyň ynançsyz bolmagy ýa-da dinsiz ýaşamaga çalyşmagy diýseň kyn. Ýöne biziň döwrümizde ateizm bir ynanç meselesi bolmaktan çykyp, ýykyp-ýumrujy we ahlaksyz ideologiýalaryň guralyna öwrüldi. Ýagny, bir söz bilen aýdanynda adamlar özlelerini ýa-da başga birini içi boş birtopar prinsipler üçin dinsiz ýaşamaga ýa-da moral gymmatlyklary terk etmäge mejbur edipdirler. Şeýlelikde, praktiki ateizmiň durmuşa geçirilmegine mümkinçilik we ýer taýýarlanypdyr. Şonuň üçin praktiki ateizm bir mejburlygyň we bir ideologiýanyň hasyly hökmünde orta çykypdyr. Her näçe bu mejburlygyň arkasynda buthananyň we ynsan söýgüsinden uzak bolan käbir dini taglymatlaryň ynsanlardaky akyly almaz dyzamalary bolsa-da, netijede, özleri has uly bir ýalňyşa düşüpdirler we ynsan tebigatyna ters gelýän hereketleri orta goýupdyrlar.

Bu hili ateizmiň täsirine düşen adamlaryň esasy köpçüligi ýalňyz galanlarynda ýa-da bir ýol bilen ýykyjy ideologiýanyň täsirinden gutulanlarynda, has ümsüm we logikaly, akylyly pikirlenmäge başlapdyrlar. Wyždanlaryndan gelen sese gulak gerip, käbir manysyz toslamalara we gaçyşlara ynanmagy bes edipdirler. Durmuşa parhly bir şekilde garamaga başlapdyrlar, dünýäni, ýaşayşy, tebigaty we janlylar dünýäsini bir başga göz bilen synlamaga başlapdyrlar.

G. Gyzyklanmaýanlaryň ateizmi

Birnäçe akylдарlar Taňrynyň barlygyny ýa-da ýoklugygy çekeleşme gürrüňini etmezden, bu meselelerden uzak durmagy maksat edinipdirler. Her iki ýagdaýyň-da den derejede manysyz işdigini öňe sürüp, mesele bilen ilteşiksiz galmagy gowy görüpdirler. Bu hili ateistlere görä, ynsan diňe bar bolany bilen oňmaly, görünýän älemiň aňrysyna, ol tarapyna gyzyklanmaly däl. Şonuň üçin dünýäniň aňrysyndaky her haýsy bir barlyk hakynda položitel ýa-da otrisatel pikirde, garaýyşda bolmaga ýa-da gürrüň etmäge çalyşmak manysyz iş etmek bolar. Taňrynyň barlygyny tassyklaýanlar-da, ýoklugyny subut etmäge çalyşýanlar-da ýalňyşýar. Çünki bularyň ikisi-de fiziki älemiň daşyndaky çekişmelere, jedellere girýärler, biderek zatlary gürrüň edýärler. Bu pikirde gezyänler özlerini klassyk manyda ateist hökmünde atlandyrmakdan gaça durupdyrlar. Ýöne özlerini ateist hökmünde görmezliklerine garamazdan, bularyň teist bolýandygyny-da aýtmak kyn. Şu sebäpli, Taňrynyň barlygyna gyzyklanmasyz galmalary, netijede ony ret etmek ýaly bir zat bolar. Çünki ony kabul edip boljak ýa-da ynanyljak barlyk hasaplamaýarlar. Asyrymyzyň birinji ýarymynda, aýratyn hem Ýewropada örän täsirli bolan logiki pozitiwizm mekdebi bu hili garaýyşyň güýçlenmeginde uly rol oýnapdyr.[5]

Ýöne bu garaýyşyň ownuklygy we ýetersizligi derrew göze ilýär. Ynsanyň tebigatynda oýlanma we akyl ýetirme güýji bar. Bu güýçler özünü diňe fiziki älem bilen serhetli görmezlikde, has-da öňe gidip, barlygyň öňüni, bar bolan halyny we soňuny

pikirlenýär. Ýene bu güýçleriň saýasynda ynsan barlyk äleminiň diňe maddy bolmadygyna, ýaşaýşyň şeýle bir ýönekeý we manysyz görünmeýändigine ynanýar. Adamlaryň örän köpüsi birnäçe çuňňur pikirlere çümüp, öz barlygy bilen baglanyşykly bahalar berip bilýärler.

Indi bütin bulary äsgermezlik etmek we derrew adamlary iň durmuşy meselelere garşy gyzyklanmazlyga çagyrmak gülkünç görünse gerek. Aslynda munuň hem teoriýada, hem praktikada mümkin däldigi-de köre hasa. Birtopar adamlaryň gündelik durmuşyň hysyrdylaryna çümüp, ömrüni tüketmegi we käbir nukdaýnazarlardan gaça durup, dini ynançlara parhsyz bolmagy, ýazgysyz bir şekilde ýaşamagy olaryň betbagtlygyndan başga zat däldir. Ýöne bu ýagdaý başgalaryny-da birmeňzeş görnüşde hereket etmäge iterip bilmeýşi ýaly, hiç kimi-de barlyk hakynda oýlanmaktan mahrum edip bilmez.

D. Ideologik (materialistik) ateizm

Özeninde filosofik problemasy bolan ateizm käte ideologik prinsip hökmünde goralypdyr we syýasy serişdä öwürlipdir. Esasan hem Karl Marks, Fridrih Engels (1820-1895) we W.I.Leninin (1870-1924) garaýyşlaryndan ugur alnyp gurlan sosialistik dolandyryş formalarynda ateizm kommunistik partiýalaryň propoganda guraly hökmünde ulanylypdyr. Köne Sowet Soýuzynda we häzirem käbir ýurtlarda ateizm marksistik-leninistik taglymatyň aýrylmaz bölegi hasaplandy we «ylmy ateizm» ady bilen öňe sürüldi, wagyz edildi.

Materializmiň doly derejede dogry kabul edilen kommunizm bilen dolandyrylan ýurtlarynda ateizmiň ylmy (materialistik) fundamentlere esaslanýandygy aýdylypdyr, diniň-de jemgyýetçilik (sosial) hadysa hökmünde görülyändigini beýan edilipdir. Bu ugry bilen-de ylmy ateizm özüni Günbatardaky (filosofik) ateizmden aýry hasaplapdyr, olary (ýagny marksist we materialist dälleri) buržuaz ateizmi diýip häsiýetlendiripdir, düşüňjelerini we stilini tankytlapdyr. Bu çarçuwada jemgyýetdäki ähli dini ynançlar, jemgyýetler, bileleşikler, ybadatlar, seremoniýalar, ýörelgeler, urp-

adatlar ýowuz tankyt astyna alnyp, gadagan edilipdir.[6]

Çak edilşi ýaly, ylmy ateizm dini içerden däl-de, daşarda ýykмага jan edipdir we muny edýärkä-de ony birtopar galyplara sokup, adamlary boş zatlara ynanylýan ýaly görnüşde düşündirmäge, ideologik formanyň çäginde garalamaga synanşypdyrlar. Şeýlelikde, ylym we filosofiýanyň ady bilen ideologik-syýasy maksatlar göz önüne tutulypdyr. Ýöne netijede ylmy ateizm-de her hili ideologiň goldawlara garamazdan, adamlaryň şübhesinden gutulyp bilmändir we çynlakaý ýagdaýda tankyda uçrapdyr. Şeýle-de bolsa, bu tankydy edilýänler-de bu hili ateizmiň içinde birnäçe ýyllap ýaşan we özlerine propoganda edilenler bolupdyr. Işimiziň soňky bölümlerine çenli ylmy ateizm bilen baglanyşykly giňişleýin maglumatlar berlip, onuň kemçiliklerini, otrisatel taraplaryny açyp görkezmäge synanşarys.

Şu ýere çenli esasy ugurlary bilen gysgaça düşündirişimiz ýaly, ateizm dürli şekillerde düşünilipdir we kesgitlenipdir. Gysgaça aýdanymyzda, ynançsyzlyk we taňrytanamazlyk hökmünde beýan edilen ateizm, käte aňda Taňry ideýasynyň bolmazlygy (absolýut ateizm), käte Taňrynyň barlygynyň bilgeşleýin inkär edilmegi (teoretiki ateizm), käte Taňry ýokmuş ýaly ýaşalmagy (praktiki ateizm), käte Taňrynyň barlygy hakyndaky çekişmelere biparh bolunmagy (gyzyklanmaýanlaryn ateizmi), käte-de ideologik (materialistik) forma görnüşinde (ylmy ateizm) orta çykypdyr.

Bu düşündirişleriň, kesgitlemeleriň her birine ynançly adamlar tarapyndan örän çynlakaý tankytlar orta atylypdyr. Esasan hem filisofik ölçegde ateistleriň pikir-düşünjeleri soraga çekilipdir we ideýalary çüýredilipdir. Gepiň gerdişine görä aýtsak, bir ynsanyň doly derejede ynançsyz bolmagynyň mümkin däldigi öňe sürlüpdür. Taňrynyň barlygyny ret etmegiň şeýlekin aňsat zat däldigi subut edilipdir. Dini inkär eden kişilere orta näme goýandyklary, bir ynsanyň nirä çenli Taňra baglanyşyksyz galyp biljegi hakynda sorag yöneldilipdir. Bir adamyň özüni ateist hökmünde görmegi mümkin däl. Ýöne şol bir wagtyň özünde ol kişiniň ateizmini esaslandyrmagy we hemme kişiniň kabul edip biljegi bolab tassyklaýjy beýannamalar

getirmegi-de aňsat däl.

Elbetde, ähli bu çekişmeler, Taňrynyň barlygyna ynansyn ýa ynanmasyn, ony bir ynanç meselesi hökmünde gören kişiler üçin düşnükli zat. Ters ýagdaýda, has öňem aýdyşymyz ýaly, ateizmi özüne ideologiýa ýa-da inkärçi akym hökmünde saýlap alan adamlar ýanynda bu çekişmeleriň hiç hili manysy ýok. Çünki, bular ýaly adamlar öz garaýyşlarynyň daşyndaky hemme zady boýdan-başa inkär edýär we garşy tarap bilen pikir alyşmagy oýuna-da getirmeýär. Ýöne bu dünýä gurlan gününden bəri diniň garşylygy, tersi bolan örän köp ideologiýanyň gelip-geçip durandygy görnüp durka, diniň (töwhid ynanjy – Allanyň barlygyna we birligine bolan ynanç) bardygy we hemişelik bar boljakdygy görnüp duran hakykat.

Terjime eden: Seyitnazar ARNAZAROW.

---

[1] George Smith «Atheism The Case Against God», New York 1989, sah 20;

[2] Stewert Sutherland «Atheism and The Rejection of God», Oxford 1977, sah 5;

[3] David Berman «A History of Atheism in Britain», London 1988, sah 2;

[4] Nielsen «Philosophy and Atheism», New York 1985, sah 123;

[5] A.J.Ayer «Language, Truth and Logic», London 1990, sah 23-120-1;

[6] Mesele bilen baglanyşykly jikme-jik maglumatlar üçin seret: Mehmet Akgün «Materializmiň Türkiýä aralaşyşy we ilkinji täsirleri», Ankara 1988, sah 11-57. Edebi makalalar